

philippine studies

Ateneo de Manila University • Loyola Heights, Quezon City • 1108 Philippines

Ka Amado: Bartolina at Barikada

Andres Cristobal Cruz

Philippine Studies vol. 19, no. 2 (1971): 255–286

Copyright © Ateneo de Manila University

Philippine Studies is published by the Ateneo de Manila University. Contents may not be copied or sent via email or other means to multiple sites and posted to a listserv without the copyright holder's written permission. Users may download and print articles for individual, noncommercial use only. However, unless prior permission has been obtained, you may not download an entire issue of a journal, or download multiple copies of articles.

Please contact the publisher for any further use of this work at philstudies@admu.edu.ph.

<http://www.philippinestudies.net>
Fri June 30 13:30:20 2008

Ka Amado: Bartolina at Barikada

ANDRES CRISTOBAL CRUZ

SA libingan ni Ka Amando V. Hernandez, nakaukit sa marmol ang saknong na itong galing sa kanyang tulang “Panata sa Kalayaan”:

Gising ang Bathala't Kanyang nababatid
na kung tunay akong nagkasala'y dapat purihin nang higit:
kasalanan kayang magdilat ng mata't magbuka ng bibig?
kasalanan kayang magtanggol-itindig
ang katotohana't katarungang lupig
ng bayang mahirap—ng dustang paggawa't aping magbubukid?
kasalanan nga bang ang buhay ng dukha't dangal ng maliit
ibangon nang buong pagmamalasakit?
Laban sa tirano, di ba kabanalan ang paghihimagsik?¹

Ang panayam na ito'y ituring na panimulang pagtatangka upang ipaliwanag kung bakit si Ka Amado, sa kanyang panulanan, at sa ating palagay, ay tagapamansag at pangunahing makata ng Ikaapat na Panahon ng Tulang Tagalog, na tatagurian nating *Panahon ng Tulang Pilipino sa Bartolina at Barikada*.

May tatlong panahon ang tulang Tagalog, ayon kay Julian

¹ Ang saknong na ito'y aming pinili at inimungkahi kay Ka Atang de la Rama Hernandez, balo ni Ka Amado nang ito'y nakaburol pa. Sa tula ni Ka Amado, “Ang Daan”, sa paggunita ng kanyang ika-50 kaarawan (13 Setyembre, 1953) ay waring may habilin siya:

At ngayon, sa aking huling paglalakbay
na ang luksang dulo'y iilan nang hakbang, sa aking libingan,
ang kasaysayan ko'y inyong matutunghan:
“Hindi nanalunton sa datihang daan.”

Cruz Balmaseda — Panahon ng Dalit, Panahon ng mga Pagbabago, at Panahon ng Pagpapalaganap.²

Ang panahon ng mga dalit, ayon kay Balmaseda, ay nagsisimula sa mga unang araw ng mga Kastila at nagtatapos sa paglabas ng *Florante at Laura* ni Francisco Baltazar. Ang mga tula ay nasa mga sawikain, kasabihan, pangaral, at mga bugtong na kinasangkapan sa pagpapalaganap ng Kristiyanismo, at sa panahong ito nagkaroon ng mga tulang “ladino” o mga tulang ang mga taludtod ay halinhinang Tagalog at Kastila.

Ang panahon ng mga Pagbabago ay nagsisimula kina Huseng Sisiw at Balagtas at nagwakas kina del Pilar at Rizal. Ito ang panahong ang tula’y gamit sa halos lahat ng pagkaka-taon ayon pa rin kay Balmaseda, at sa panahon ding ito lumitaw ang mga karagatan, dupluhan, awit at corrido. Ang tulang Tagalog ay nagsimulang maging “panggising sa tulog na damdamin ng bayang nagtitiis ng madlang hiras.” Namalasak ang tulang Tagalog sa iba’t ibang dako at lakdaw ng buhay, at pati liham ng paanyaya ay patula isinusulat.

Ang panahon ng Pagpapalaganap ay hanggang noong 1940, at ang hinaing ni Balmaseda ay ang pagpaparamihan ng tula sa mga pahayagan bukod sa mga ipinalimbag ng sarili ng mga makatang tulad nina Lope K. Santos, Iñigo Ed. Regalado, Pedro Gatmaitan, Jose Corazon de Jesus, Florentino Collantes, Carlos Gatmaitan, Aurelio Tolentino, at iba pa. Ito rin ang panahon ng “balagtasán”, ng “bigkasan”, timpalak at paligsahan sa tula ng mga pahayagan at samahang pampanitikan.

Sa panahong ito kasama si Ka Amado, at isinali rin ni Balmaseda sa grupo ng mga makatang tinaguriang “makata ng puso.” Kabataan ni Ka Amado, at *enfant terrible ng panulaang Tagalog*. Kaagad napansin at pinahalagahan ang kanyang mga unang tula, at Benjamin ng Panulaang Tagalog sumagupa siya ng balagtasán kay Jose Corazon de Jesus, at siya’y animo’y David sa mga Goliath na Lope K. Santos, mga Gatmaitan, at Regalado.

² Julian Cruz Balmaseda, “Tatlong Panahon ng Tulang Tagalog,” *Publications of the Institute of National Language*, IV, 3 (August, 1938),

"Si Amado V. Hernandez ang buhay na pagasa ng tulang Tagalog," pagtatapat ni Jose Corazon de Jesus. Dadalawampu't anim na taong gulang, si Ka Amado ay nagkaroon ng sariling pitak sa *Pagkakaisa*, isang pitak na pinamagatang "Sa Sariling Hardin" na ayon kay Teodoro E. Gener³ ay naging "kalendario ng panahon." Sa pitak na ito napagbasa ang mga tulang may mga paksang di pangkaraniwan tulad ng yagit, kalawang, tal-yer, magbubulok, kubrador, at iba pa. Nagwagi si Ka Amado sa mga patimpalak sa tula sa paggunita ng kaarawan ng mga bayani.

Ngunit nailigtas ni Ka Amado ang kanyang panulaan sa barkada ng mga mamaka-makata at bumeberso-berso, at sa mga tulang ayon kay Teodoro A. Agoncillo, ay "karaniwan nang mangundiman ng mga bagay na walang kabuluhan, na tila бага wala nang sukat awitin kundi ang pag-ibig, pagkasawi, pagkalugmok."⁴ Ang mga tulang pampag-ibig ni Ka Amado ay sa pag-ibig na mapaglaho, talusira, balintuna't mapagsubyang. Ibang uri ng pag-ibig ang umangkin ng talino at sikhay, pagtatalaga't pagpapakasakit ni Ka Amado, at ito ang pag-ibig na naging sandigan ng kanyang pagkatao't pagka-Pilipino — ang pag-ibig sa bayan, sa mga kaisampalad na siil, api, o busabos at bilanggo ng mga kalakaran ng buhay sa isang lipunang salat sa katarungan; ito rin ang pag-ibig na naghatid sa kanyang sa eksistensiya na *via crucis* sa loob ng bartolina.

Ang pag-ibig na ito'y nagtumining at lalong nagkatinig ng matibay sa bartolinang pumanday sa panulaan ni Ka Amado at nagkawing ng kanyang panulaan sa tradisyon ng paghihimagsik nina Balagtas, del Pilar, at Rizal.

Pagkatao at Karanasan

Itinadhanang si Ka Amado, sa kanyang panulaan, at sa kanyang sining, ay ikawil ng sariling karanasan at ng kasay-

³ Teodoro E. Gener, "Paunang Salita" sa *Kayumanggi* at iba pang mga tula ni Amado V. Hernandez na nagkamit ng ₱2,000 gantimpala ng *Commonwealth Awards* noong 1939.

⁴ Teodoro A. Agoncillo, Paunang Salita sa *Bayang Malaya* ni Amado V. Hernandez (Ateneo de Manila University Press, 1969), p. xxv. Ang *Bayang Malaya* ang nag-iisang nagkamit ng unang Balagtas Memorial Awards na kaloob ni Pangulong Ferdinand E. Marcos.

sayan na rin ng kanyang lipunan at panahon sa tradisyon ng paghihimagsik sa literaturang Pilipino. Isinilang siyang supling ng taga-Hagonoy, Bulakan, Clara Vera at Juan Hernandez, taga-Tundo, na ang mga ninuno ay matutunton sa Batangan, noon ika-13 ng Setyembre, 1903, sa Tundo. Aniya sa tulang "Tundo":

Tubong-Tundo ako.

Isang lunsod na rin ang mataong Tundo,

lunsod ng dalita at buntong ng kubo,

yuta ang mag-anak—langgam na masinsin sa malaking punso;

narito ang hirap, narito ang buhay, narito ang tao.

Tubong-Tundo ko.

Sa tulang ito'y ginunita niya ang dakilang lumipas ng Tundo: Soliman, Huseng Sisiw, Liga Filipina, Bonifacio, Katipunan; isang Tundong maapoy: "mapula ang dugo't ang tao'y kung gutom/marunong kumain ng punlo't balisong/."

Pumasok sa mga iskwelahang publiko at Manila High School, si Ka Amado ay third year AB na ngunit hindi nakapagpatuloy. Sa halip, siya'y kumuha ng correspondence course⁵ upang matuto ng wastong Ingles. Subali't ang lalong sinikap ni Ka Amado ay ang buhay, at sa kanya ay angkop ang sinasabing pag-aaral sa "unibersidad ng buhay." Gayunma'y ibinuhos ni Ka Amado ang sarili sa pagbabasa at pag-aaral. Sa tula niyang "Ang Aklat" ganito ang kanyang sinabi:

Kalihim ko't kasanggungan

sa maraming suliranin ng buhay ko't kabuhayan;

katoto ko at patnubay

sa lansak na gawain ko, sa labbayi't madlang pakay;

kasama ko't kaibigan

na tuwi na'y kadluan ko ng sanlibong kabutihan.

At ang buhay niya'y itinulad sa aklat:

Isang aklat ang buhay kong

limampu nang kabanata ang nasulat ng panahon;

⁵ Ito ang Grenville Kleiser's *New Correspondence Course in Practical English and Mental Efficiency* na kinuha ni AVH sa pag-uudyok at pagtulon ni Ka Atang de la Rama Hernandez, na naging kabyak Hunyo, 1932.

kasaysayang tila bugtong:
 ang tagumpay ay may luha't ang ligaya ay may lason;
 at ang mga huling dahon
 ay di wakas: panimulang magsasapul sa kabaong.

Ang pagmamahal niya sa pagbabasa't sa mga aklat at babasahin, bukod sa kanyang pagsusulat, ang dahilan kung bakit nang siya'y makalaya, siya'y nangupahan sa ikalawang palapag ng isang apartment, Numero 2020 Juan Luna, Tundo. Noong siya'y nasa loob ng bilangguan, madalas ay ipakuha niya kay Ka Atang ang ganoo't ganitong libro, o kaya'y sipiin ang ganoo't ganitong parapo sa isang librong natatandaan niya kung saan naroon at kung ano ang kulay o kapal.⁶

Sa panahon ng kabataan ni Ka Amado, ang usapin ng mga Pilipinong makabayan sa pagsasarili't kalayaan mula sa bansang Estados Unidos ay hindi pa nawawalan ng maiinit na tagapagtanggol. Ang kanyang kaalaman sa isyung ito ay pinalawak din ng mga pahayagang Tagalog tulad ng *Watawat*, *Pagkakaisa*, *Mabuhay*, at iba pang pahayagang makabayan at may diwa ng *La Solidaridad* at *Kalayaan*. Isinangkot niya ang kanyang mga tulang pambayan sa isyung ito, at ang tula niyang *Pilipinas*, na nagkamit ng Gantimpala ng Commonwealth, ay masasabing siyang binhi sa kanyang *Bayang Malaya*, ang tulang pangkasaysayan.

Naging patnugot siya ng *Mabuhay* bago magkadigma at ang pitak niya sa *Pagkakaisa* na pinamagatang "Sa Sariling Hardin", sa *Mabuhay* ay naging pampangulong-tudling na pinamagatang "Pangkasalukuyan".⁷

Noong panahon ng pananakop ng Hapon, si Ka Amado ay tumangging tumulong. Siya'y naggerilya at namalagi siya sa Hagonoy, Bulakan. Sinasabing kayang-kaya niyang lakarin ang Bulakan at Sierra Madre upang mag-ulat sa kanyang gerilya yunit. Pagkaraan ng digmaan, siya'y inanyayahang maging patnugot ng dahong Tagalog ng *Free Philippines* na inilalathala

⁶ Interbiyu kay Ka Atang.

⁷ Gener, *Op. Cit.*

ng Office of War Information, Psychological Warfare branch of the U.S. Army.⁸

Napagkausap ni Ka Amado ang ilang peryodistang GI at sa kanilang pag-uusap ay napag-isipan nila Ka Amado, Cipriano Cid, at Roberto Anselmo na magtatag ng isang unyon ng mga peryodista. Noong Mayo o Abril ng 1945 intinatag ang Philippine Newspaper Guild na kinabilangan ng mga mulat at makabayang patnugot at peryodista. Ang unyong ito ang naging pasimuno sa pagtatatag ng Congress of Labor Organization na ang unang pangulo'y si Cipriano Cid at nang ito'y magbitiw si Ka Amado ang naging pangulo.

Noong 1947, siya'y hinirang na konsehal ni Pangulong Osmeña, at sa unang halalan ng mga konsehal ng Maynila siya ang topnotcher. Bilang pangulo ng CLO at konsehal si Ka Amado ay namuno sa isang malaking demonstrasyon noong Araw ng Paggawa, ng 1948, at di tulad ng mga bayaran ng gobyernong gumawa ng parada, ang pinamunuan ni Ka Amadong demonstrasyon ay nagpahayag ng kung ano ang kailangan ng paggawa.⁹ Siyang unang nakilala bilang makata, peryodista, at konsehal ay lumusong sa kilusan ng paggawa. Ang CLO ay kinasapian ng iba't ibang unyon na ang bilang ng mga kasapi'y umaabot sa humigit-kumulang ay 100,000. Sa pamumuno ni Ka Amado ang kilusan ng paggawa sa Pilipinas ay lumakas.¹⁰ Ano ang layunin ng CLO? Ayon kay Ka Amado:

⁸ Tingnan ang "Brief for the Defendant-Appellant Amado V. Hernandez" sa Korte Suprema na inihanda nina Jose P. Laurel, Claudio Teehankee, Manuel O. Chan, at Juan T. David, mga abugadong nagtanggol kay AVH sa sakdal ditong "rebellion complexed, with other crimes." G. R. 6025, June 19, 1956.

⁹ Ernesto del Rosario, "Off the Beat," *Manila Chronicle* (May 2, 1948).

¹⁰ Jose Lansang, Sr., "Unionism Coming of Age," *Philippines Herald* (May 2, 1949).

Main asset of Hernandez as a leader is his passionate interest on the welfare of the working class, an orientation he developed since childhood days in the sidewalk of Tondo, where the worst slums in the Philippines were and are located. His friendship and long association with two generations of newspapermen insures him a good press, and his physical stamina which during the Occupation, enabled him to hike up to the Sierra Madre hideout of his guerrilla

...to help in securing the economic security of the worker and to help in his cultural uplift... thru demonstrations, thru appeal to newspaper friends... thru political action... thru social services."¹¹

Bukod sa paggamit ng boto, ipinaliwanag ni Ka Amado na kasama sa "political action" ang demonstrasyon, halimbawa'y kung matataas ang halaga ng bilihin at di na kaya ng bulsa ng mga mamimili. Ang CLO sa paglilingkod sosyal ay naglagay ng mga klinika sa Tundo, Sampaloc, at Paco. Hindi sapat ang nagagawa ng gobyerno sa bagay na ito, aniya, at ito'y kapana-nagutan din ng isang mulat na unyon.

Kasapi rin sa CLO sina Mariano Balgos na pangulo ng Philippine Printers Association at Guillermo Capadocia na pangulo naman ng Cooks and Waiters Union, at si Alfredo Saulo. Sinabi ng mga nagtanggol kay Ka Amado na kung mayroon mang mga komunista sa isang unyon ng manggagawa hindi ito nangangahulugan na ang unyon ay isang organisasyong komunista. Noong Enero 20, 1951, ang punong tanggapan ng CLO ay ni-raid ng mga CIS, at noong Enero 26, 1951, si Ka Amado ay inanyayahan sa Camp Murphy. Anim na buwang mahigit ang nakaraan bago nakapaghain ng sakdal ang gobyerno laban sa kanya sa bintang na "rebellion complexed with other crimes." Ang writ of *habeas corpus* ay suspendido na noon. Si Ka Amado ay nasentensiyahan ng "reclusion perpetua" ng mababang hukuman. Ang hukumang lumitis kay Ka Amado ay nagkurong ang CLO at ang Partido Komunista Pilipinas ay nagsapakatan (conspiracy) upang ang CLO ay gawing kagawad at kasangkapan sa rebelyon na itinataguyod na noon ng PKP at ng hukbo nitong Hukbong Mapagpalaya ng Bayan. Naghabol sa Mataas na Hukuman si Ka Amado upang makalayang pansamantala sa pamamagitan ng lagak.

unit's command post and back to Manila, has enabled him to meet the strenuous schedule of national leader of a large outfit like the CLO.

Under the leadership of such progressives as Hernandez, the labor movement in the Philippines is rapidly coming of age since liberation, with the unions not only becoming truly well-organized, but also effective in their struggle for sound reforms.

¹¹ Brief for the Defendant-Appellant, *Op. Cit.*

Ayon kay Juan T. David, isa sa mga abugadong magiting na nagtanggol kay Ka Amado:

In the annals of the courts of the Philippines, no legal struggle for bail can equal that of Amado V. Hernandez in the amount of combined legal efforts expended by recognized authorities on constitutional law and criminal law; and the length of time (almost six years) it took before he won his provisional liberty.¹²

Iniharap ng mga nagtanggol kay Ka Amado ang teoriya nilang ang karapatan ni Ka Amado na pansamantalang makalaya sa pamamagitan ng piyansa ay hindi nawawala dahil lamang sa suspendido ang pribilihiyo sa *writ of habeas corpus*. Natalo ang petisyon sa mababang hukuman at ito'y idinulog sa Mataas na Hukuman. Subalit ang pasiyang si Ka Amado ay pansamantalang palayain ay hindi maipatupad. Ayon kay Atty. David:

In a vote of five (5) affirmative and four (4) negative, the correctness of the aforementioned theory of the defense panel was upheld. However, the decision could not be enforced, because of its failure to satisfy the technical requirement of the Constitution which calls for a two-third affirmative vote of the Supreme Court on questions involving the interpretation of the provisions of the Constitution.

¹² Juan T. David, "The Epic Legal Struggle of Hernandez for Bail," *Ateneo Law Journal*.

Ayon kay Atty. David:

The defense panel fought under phenomenally adverse circumstances because it was up against an administration which subordinated individual civil liberties guaranteed by the Constitution to general principles and abstract considerations of the security of the state; because the members thereof happen to belong to political parties that tenaciously fought the abuses of the past administration; because the right of the individual to the privileges of the writ of habeas corpus was suspended then; because of the marked official prejudice against citizens who freely and courageously expressed their condemnation of the abuses of the administration; and because of the general apprehension over the possible victory of the rebels, which developed from sporadic successes of the rebels against the more numerous and better-equipped forces of the government, infecting the minds of the people, perhaps subconsciously, to which contamination only a few judges were immune.

Hernandez had to stay confined for almost six years a victim of the tyranny of a technicality, born of number.¹³

Noong Disyembre, 1955, at noong Abril, 1956, nagpetisyon na naman si Ka Amado, at ang Mataas na Hukuman ay gumawa ng resolusyon: si Ka Amado ay maaaring pansamantalang lumaya sa pamamagitan ng piyansa.

Sa Loob ng Bartolina

Sa isang sulat niya kay Teodoro A. Agoncillo, sinabi ni Ka Amado ang ganito: “. . . ang panahon ng isang tao sa bilangguan ay hindi ganap na nasasayang. Iyon ay magagamit sa mabisang pag-aaral, paghahanda, at pagpapatibay sa kanyang pagbabalik sa laya.”¹⁴

Sa loob ng bilangguan, si Ka Amado ay nagsulat ng mga tula, dula, at ng mga liham sa mga kaisampalad at kaibigan. Sinasagisag ng panulaan ni Ka Amado sa loob ng bartolina ang kahulugan nitong panlipunan at pampulitika. Sa kongkreto at eksistensiya niyang karanasan, ito ang bilangguan, ang bartolina, ang pamarusahan, sa Muntinglupa, Bilangguan ng Hukbo sa Camp Murphy, Camp Crame, Fort McKinley, Panopio Compound, at ilan pang hindi na niya malaman kung ano't saan. Ang bilangguang ito ay tinawag ni Agoncillo na “Pugad ng Panulaan”.¹⁵ Inilarawan ni Ka Amado ang bartolina — “ang bilangguan sa loob ng bilangguan —”:

Isang seldang anim na metrong parisukat, na binubuo ng makapal na pader, kubkob ng mga rehas at nasasapian ng masinsing bahing ng alambre na bahagya nang makalusot ang liwanag. Ang pintuan ay ganyan din, nakakandadong palagi. Kaya lang mabuksan ay kung bibigyan ng rantso ang bilanggo.

Sa isang sulok ng selda ay may gripong tumulo-dili ang tubig at sa tabi ng gripo ay may palikurang hindi makuhang lisisin ng tumulo-diling tubig. Ang seldang ito ay naiilawan kung gabi ng isang maliit na bombilyang nakasilid sa buslong alambre at nakakubli sa isang siwang sa itaas ng kisameng kongkreto, pagka't siya ring tumatanglaw

¹³ *Ibid.*

¹⁴ Katipunan ng duplikado ng mga isinulat ni Ka Amado sa loob ng bilangguan.

¹⁵ Agoncillo, *op. cit.*, p. ix.

sa kabilang selda. Kaya ang kulunga'y lagi nang agawdilim, maging araw o gabi.¹⁶

Limang buwan pagkatapos nang siya'y "anyayahan", si Ka Amado, noong 21 Mayo 1951 sa Muntinlupa ay sumulat ng isang tula: "Ang Tanikala at ang Lintik" na inilalarawan ang pagtanggap ng isang bilanggo ng katotohanan ng kanyang kadenang bakal at ang paglilinis niya nito.

Kung panununtunan ang mga tula sa katipunang *Isang Dipang Langit*, sa loob ng limang taon at anim na buwan ni Ka Amado sa pagkakapiit, tatlumpu't walong tula ang kanyang naisulat; bukod dito ang mahabang tulang pangkasaysayan *Bayang Malaya*¹⁷ na sinimulan noong ika-13 at natapos, ika-sampu ng umaga ng ika-27 ng Hulyo, 1952; at bukod din ang mga liham, maiikling talumpati, at dula. Ang mga huling tulang isinulat habang napipiit ay noong 1956, sa Panopio Compound.¹⁸

Noong Agosto 1952, siya'y binigyan ng permiso na magkaroon ng papel at lapis sa kanyang selda sa Muntinlupa.¹⁹

¹⁶ Amado V. Hernandez, "Mula sa Bartolina," *Bayang Malaya* (Manila: Ateneo de Manila University Press, 1969), p. xxviii.

¹⁷ Ang manuskrito ng *Bayang Malaya* ay isinulat ng pahalang sa kalahati ng intermediate paper sa loob ng Cell House No. 42.

Sa pagsusuma ni Ka Amado, ang manuskrito na may kopya ng makinilyado ay may 56 na kabanata, 12 saknong sa bawa't kabanata, at ang bawa't saknong ay may anim na taludtod. Ang kabuuang suma ng taludtod ay 4,032. "Pinakamahabang tulang pangkasaysayan sa literaturang Pilipino," aniya sa akin.

¹⁸ Ayon kay Ka Atang nang aming interbiyuhin para sa panayam na ito, ang mga ibang orihinal, lalo na ang mga isinulat na tula sa loob ng mga bartolina ng mga kampo ng hukbo, ang mga orihinal na palihim na iniaabot ni Ka Amado sa kanya't kanyang isinusuksok sa loob ng tiklop ng laylayan ay kinukopya pagdating sa bahay, pagkatapos ay sinisira o sinusunog ayon sa bilin ni Ka Amado.

¹⁹ Ito ang liham tungkol sa permiso:

August 11, 1952

Guard in Charge
Cell House

Detention prisoner Amado Hernandez is hereby permitted to have writing materials such as papers, pencils, in his cell so

Inilarawan niya ang bilangguan:

Bilang putong na paniil
 ng tuntuning pamarusa't batas na ngipin sa ngipin,
 bilangguan ay sumipot—isang dambuhalang yungib na malupit
 at malagim,
 libingan ng mga buhay na pamuti sa biktimang
 kalusuga't katinuan, salarin man o matupling . . .
 ("Mga Muog ng Uri," Muntinlupa, Mayo, 1952.)

Ikinulong ako sa kutang malupit:
 bato, bakal, punlo, balasik ng bantay;
 lubos na tiwalag sa buong daigdig
 at inaring kahit buhay man ay patay.
 ("Isang Dipang Langit," Muntinlupa, Abril, 1952.)

Sa kulungang yaon na dalawang dipang kahong parisukat
 sa napakalaking bilangguan hindi malipad ng uwak,
 isang dambuhalang bibig ni Satanas,
 siya'y nag-iisang sa mundo'y tiwalag.
 ("Ang Dalaw," Muntinlupa, Hunyo, 1952.)

Maraming araw nang buhay ko'y ganito:
 sa mundo'y tiwalag at ang tanging mundo
 ay apat na taklob ng muog na bato . . .
 taglamig, "nievera"; taginit ay hurno.

Ang sariwang hangin ay di nalalanghap
 liban sa malapot na may lasong gaas,
 habulan ang luksang maghapo't magdamag,
 guhit sa noo ko'y siyang tanging bakas
 ("Bartolina")

Ang aking higaa'y tablang maligasgas at wala ni banig
 na iisang dangkal sa amoy-libingang simentong malamig;
 ang aking pagkain ay laging mapait.
 ang kasuotan ko ay laging limahid;
 ang mukha ng araw, ano bang tagal nang sa aki'y nagkait?
 ang luom na hangin ay singaw ng lason ang inihahatid,
 ang yabag ng kawal na bantay ay dinig
 sa gabing pusikit,

as to enable him to write poems, short stories, and essays as
 per verbal order of the Director of Prisons to the undersigned.
 (Sgd.) Gil Ofina
 Chief Inspector

Ang duplikado nito ay rubber-stamped ng "CENSORED".

ang tiktak ng oras, tila tanikalang di mapatidpatid...
ako'y nagtiis.

A, labis at labis

ang binabata kong tiisi't hinagpis!

Bakit? Bakit? Bakit?

Walang sumasagot, walang umiimik.

("Panata sa Kalayaan," Camp Murphy, Oktubre, 1951.)

Sa kahulugan nitong sikolohikal, ang bartolina, o pagkakapiit na karanasang eksistensyal ni Ka Amado ay maaaring sagisag ng isang sinapupunan, isang bahaybata. Dito'y nagkaroon ng kaganapan hindi lamang ang indibiduwal sa isang bokasyon na pinagtalagahan ng sarili, kungdi pati na rin ang pangarapin ng "collective unconscious" ng lahi o ng kabansaan. Subali't hindi na lilikha sa kawalan ang kaganapang ito nang hindi sa mulat na pagpapatibay na rin ng makata. Ang bokasyong ito, kay Ka Amado, ay ang "panata sa kalayaan" na siyang sigliwa ng kanyang lantay na pagkatao. Ang bartolina ang siyang pumanday sa pagkatao't bokasyon ni Ka Amado. Sa salita ni Carl Gustav Jung:

Personality can never develop itself unless the individual chooses his own way consciously and with conscious, moral, decision. Not only the casual motive, the need, but a conscious, moral decision must lend its strength to the process of the development of personality... a man can make a moral choice of his own way only when he holds it to be the best.²⁰

Personality is the highest realization of the inborn distinctiveness of the particular living being. Personality is an act of the greatest courage in the face of life, and means unconditional affirmation of all that constitutes the individual, the most successful adaptation to the universal conditions of human existence with the greatest freedom of personal decision.²¹

Itinalaga ni Ka Amado ang sarili sa isang "panata sa kalayaan" doon na rin sa loob ng bartolina. Ang pagka-makata, pagka-peryodista, at pagka-makamanggagawa'y mga yugto sa pagpapadalisa ng kanyang pagkatao sa pandayan ng karanasan at kasaysayan. Siya'y nagpakatao, at siya'y makailang nagka-

²⁰ C. G. Jung, *Psychological Reflections*, edited by Jolande Jacobi. Bollingen Series XXI (New York: Pantheon Books Inc., 1953), p. 278.

²¹ *Ibid.*, p. 280.

roon ng pagkakataon upang makawala sa tadhanang tumutultol sa kanya — magsawalang-kibo, magbigay ng impormasyong ma-aaring ikapahamak ng iba, tumahimik at huwag nang kung saan-saan pupunta at kung sinu-sino kakausapin; datapwa't siya'y tumanggi. Hindi siya maihahalintulad sa mga "tragic heroes" ng mitolohiya na naghimagsik sa itinadhana sa kani-kanila ng mga nasa-Olimpo. Sa halip, siya'y isang martir sa kahulugan nitong pagmamartir ni Rizal at sa Kristong tumalima sa dakilang pagsusugo sa Kanya sa lupa upang tumubos sa pagkakasala ng sangkatauhan.

Bilang makata at peryodista nakakaunawa sa kahulugan ng pagmamartir si Ka Amado. Tumalima siya nang buong giting sa tadhana ng kanyang panata na mulat sa kasaysayan ng bayan, Isang liham na taglay ang salitang "martyrdom" o pagmamartir ang iniukol sa kanya:

In view of the new developments in the city, send out Elais who prefers to work outside. Present problem of fighting legally to Com. Soliman. If Soliman is prepared for martyrdom, retain him to fight legally. If not, send him out with Elias...²²

Ang pangalang "Soliman" at "Victor" ay sinasabing sagisag ni Ka Amado.

Sa loob ng bilangguan, si Ka Amado ay patuloy na nag-aral at bukod dito'y nagturo rin sa mga kaisangpalad. Naging kasapi siya ng Prisoners Catholic Action, at punong-abala ng Cell House Revellers, isang grupo ng mga kaisampalad na namamahala sa mga programang pangkultura sa loob ng bilangguan. Animo'y kaoorden na pari, siya'y marami-rami ring pinaliwanagan at inakay sa kandungan ng Katolisismo. Siya'y naging ninong sa binyag ng pito, at sa kumpil ng labinlima. Si Ka Amado ay naging brigade chief squad leader, punongguro ng rebellion adult classes, at katulong ng PRO. Minsa'y dinamdam niya ang isang balitang lumabas sa *Manila Chronicle* na

²² Tingnan ang hatol ng Mataas na Hukuman, 30 Mayo 1964, na nagpapawalang-sala kay Amado V. Hernandez sa *Supreme Court Reports Annotated*, II (Quezon City: Central Law Book Publishing Co., Inc., 1969), p. 239.

Si "Elias" ay si Alfredo Saulo.

ayon daw kay Fr. Antolin Espeleta, siya, si Ka Amado, ay isang "die-hard communist." Sinulatan niya (11 Nobyembre 1954) ang *superintendent* ng bilangguan at sinabing:

I am a Catholic from birth to this hour, I have never renounced my faith, I have never admitted that I am or ever was a member of the Communist Party of the Philippines.

...I reconcile myself to the thought that God in His boundless wisdom has perhaps countenanced me to suffer in order that I should be reminded and be sorry for my transgressions. While I am not an ideal Catholic, I am nonetheless a Catholic, just a simple member of the flock, and absolutely not a "die-hard communist."

...one's genuine metamorphosis for the better can only exude from the solid goodness of one's own heart and soul, and verily not from superficial display of noxious bigotry or any embellishment to attract the eye.²³

Sa sinasagisag ng bartolina sa kahulugan nitong sikolohikal — ang sinapupunang pandayan ng pagkataong nakatalaga sa panata — ang panulaan ni Ka Amado sa loob ng bilangguan ay nag-anyong taimtim na dasal at paghihinakdal sa ngalan ng katoohan, katarungan, at kalayaan. Marami sa mga tula niya ang gumamit ng mga simbolong sa Kristiyanismo — kurus, Golgota, Kristo, Diyos. Sa tulang "Ang Aking Panauhim", ang Hesus na dumalaw ay Hesus na naghihimagsik:

"Bawa't simulaing ipakikihamak,
Golgota ng hiras ng pusong magiting;
nguni't walang gabing hindi natatapos
at walang dakilang mithing mapipigil..."
Tumigil, ngumiti at ang huling turing:
"Laging magtumibay" — at ako'y niyapos...
Sa aking kalulwa'y napawi ang lungkot,
kasabay ang tugong: "Kung sa bayan dahil,
ilagak sa akin ang kurus mo, Hesus."

Ang bartolina'y sumasagisag din, kung sa sikolohiyang Jung susuriin, sa tinatawag na "collective unconscious" ng lahi o ng bansa. At dito, ang lahat ng nangingibabaw na simbolong arke-tipo ng kabansaan ay nagsanib upang sa isang pagkatao'y malik-haing tumining magkahugis at magkatinig, tulad na nga rin ng

²³ Katipunan ng Duplikado ng mga Isinulat sa Loob ng Bilangguan.

pagtutuming sa katauhan ni Balagtas, Rizal at Bonifacio ng kahulugan ng karanasang-bayan.

Sa tulang “Mga Muog ng Uri” tinalakay ni Ka Amado ang mga institusyong panlipunan — pamahalaan, paaralan, ang oligarkiya, simbahan, hukuman, at siya’y nagbabala:

Kaya naman kung sumapit
ang araw ng pagtutuos at kalusin na ang labis,
kung ang madlang sinisiil ay mamulat
at bumangon, ang illa’y napapalis.
at ang mga lumang muog ng gahamang karapata’y
siyang unang winawasak ng bayan ang naghimagsik;
sa abo ng iginuho
na ubaning diwa’t buhay ay may bagong itatayo:
bagong templo, bagong muog, ang watawat at tambuli
ng makulay na pangako,
at ang bayan ay minsan pang lalasingin sa matimyas
na pagasa’t pananalig ng kanilang bagong puno.

Anyang sa tulang “Lupa” (27 Mayo, 1952, Muntinlupa):

Nguni’t di kawasa,
ang lakas ng dakilang lupa ay aking tinanggap,
at isang himala:
puso’t kaluluwa ko’y naging Balintawak!
Nakalaan akong
maglamay;
lupa ang simula ng lahat ng bagay,
diyan din sisibol
ang binhi ng bagong pagasa at buhay.

Ang pagtatalaga sa anumang kasasapitan ng kanyang pakikibaka ay hindi nagbawa kungdi lalo pang nag-uumigting sa paghihimagsik, at sa tulang “Bartolina”:

Ang ilaw ng aking pagasa’y haliling manlaho’t magingas
at may gabing anong haba ng magdamag,
nguni’t walang sawang pananatiliing buhay ang liwanag;
ang tinig ko’y kahi’t pausin ng hirap
ay tataginting din ang tanging pahatid ng dating pangarap;
sa aking piita’y hindi pumupurol ang lumang panulat,
bawa’t isang titik, may tunog ng punlo at talim ng tabak.
May mga usaping manalo’t matalo’y may putong na dangal,
bilanggua’y hindi siyang katapusan;

may pakikibakang tagumpay hindi man hagkan ng tagumpay
sapat nang mapunit lamang ang karimlan;
kung aking tula sa laya't matuwid at katotohanan,
aabot sa puso ng bayang piit ding malaon nang araw,
salamat kahi't na ang gantimpala ko'y isang bibitayan!

"Ang bayang piit ding malaon nang araw..." sa kaisipang ito ang indibiduwal at ang bansa ay iisa, at ibinabadha ang pag-silang ng isang bagong makata.²⁴ Ang pagsasanib ng isa sa isa, ng indibiduwal at ng bansa, sa panulaan ni Ka Amado, ay hindi allegoriyang katulad ng sa *Florante at Laura*. Manapa'y isang pagpapatibay ng imahinasyong idiyolohikal ni Ka Amado, ito'y nagmula hindi lamang sa kalikasan ng buhay, kundi doon na rin sa kalikasan ng may prinsipiyong pagkatao niya sa isang antas ng pagpapadalisay nito sa pamamagitan ng desisyong moral at pagtatalaga sa panatang naghatid sa kanya sa sinapupunan ng bagong kaganapan.

Mapapansin sa mga tula ni Ka Amado ang paghaharap ng mga kontradiksiyun — ang mahirap at mayaman, malamig at mainit, "sosyedad" ng malalaki't nasa kapangyarihan at ang pinaghahariang api at hamak, ang wala at ang meron, at kahit na sa mga maiikling tula niyang satiriko o nang-uuyam ang mga kontradiksiyun ay nagpapahiwatig ng isang pananaw sa buhay o *weltanschauung* na naghahanap ng bagong kaayusang sosyal. Dahil dito'y isang makatang makabago't mapagbago si Ka Amado.

Ang taong makabago, ayon kay Jung, ay "totally conscious of the present"—may buong pagkakakilala't kamalayan sa kasalukuyan. Ang kasalukuyan, sa panulaan ni Ka Amado, ay bartolina, batbat ng inhustisya, at ang mga naghaharing-uri ay patuloy sa pambubusabos at paninikil sa mga demokratikong karapatan ng maliliit; at sapagkat iniukol ang panahon sa loob ng bilangguan sa paghahanda ng sarili sa araw ng paglaya, ang paghahanda ay ng sa barikada. Isang makabagong makata ang lumaya sa bartolinang pandayan ng may prinsipiyong pagkatao, at ang panata ay lalong taimtim tulad ng pagpapanata ng mga bayani sa Pinagbangunan sa *Bayang Malaya*.

²⁴ Tingnan ang paunang salita "Muntinglupa: Pugad ng Panulaan" ni Agoncillo sa *Bayang Malaya*.

Ang "Bayang Malaya" ni Ka Amado ay matatagpuan din sa mga tula niyang nagpapahayag ng pag-asa, paghahanda, at pakikibaka para sa isang "Masayang Bukas." Ilan sa mga tula ang nagpapahayag ng lantarang pakikilaban, katulad ng sa "Isang Dipang Langit":

Ang tao't Bathala ay di natutulog
at di habang araw ang api ay api,
tanang paniniil ay may pagtutuos,
habang may Bastilya'y may bayang gaganti.

At bukas, diyan din, aking matatanaw
sa sandipang langit na wala nang luha,
sisikat ang gintong araw ng tagumpay...
layang sasalubong ako sa paglaya.

Sa eksistensiyal na karanasan, si Ka Amado ay lumaya sa hatol ng Mataas na Hukuman noong ika-30 ng Mayo 1964, na nagpawalang-sala sa kanya sa sakdal na "rebellion complexed with other crimes." Sa pag-aaral ng Mataas na Hukuman lumilitaw na si Ka Amado:

...as a communist, was an active advocate of the principles of Communism, frequently exhorting his hearers to follow the footsteps of Taruc and join the uprising of the laboring classes against capitalism and more specifically against America and the Quirino administration, which he dubbed as a regime of puppets of American imperialism...²⁵

Ang CLO, ayon sa Mataas na Hukuman, ay walang tungkulin kungdi ang indoktrinasyon at paghahanda ng mga kasapi para sa pagbabalikwas na darating. "It [CLO] was only a preparatory organization prior to revolution, not revolution itself." Si Ka Amado, ayon sa Mataas na Hukuman, "was merely a propagandist and indoctrinator of Communism, he was not a Communist conspiring to commit the actual rebellion by the mere fact of his presidency of the CLO."

Barikada

Ang barikada ay sagisag ng protesta at paghihimagsik, at sagisag din ng paghahanda. Ang bartolina ay piitan at nagti-tiwalag ng indibiduwal. Ang barikada ay nililikha hindi ng indibiduwal kungdi ng maraming nagkakaisa sa isang layuning

²⁵ Supreme Court Reports Annotated, *op. cit.*, p. 237.

pinagtatalagahan ng sarili, itinatatag at binubuo ng samutsaring bagay na maaaring maging kalasag sa pagtatanggol ng sarili't layunin. Sa panulaan at karanasan na rin ni Ka Amado ang sagisag ng barikada ay isang antas at paraan ng pakikibaka para sa katotohanan, katarungan, kalayaan, at kaunlaran.

At ito marahil ang dahilan kung bakit si Ka Amado ay may pitak sa puso ng marami lalo na sa mga kabataang aktibista at rebolusyonaryo, at kung bakit ang waring katalinhagaan ng kanyang naging karanasan at ng kanyang pagkatao ay mananatiling palaisipan sa mga naghaharing uri at sa mga alipuris ng mga ito. Komunista nga ba siya? May komunista bang naniniwala sa Diyos, at sa isip at gawa ay kristiyano?

Nang siya'y lumaya, at inilathala ang kanyang katipunan ng mga tula, *Isang Dipang Langit*, at nang ito ay magwagi ng Republic Cultural Heritage Award, si Ka Amado ay pinarangalan ng mga manunulat sa ganitong sabi:

Alamin mo ito, Makatang Amado V. Hernandez, sa harap ng mga kapanalig sa ngalan ng lalong maunlad at malayang Panitikang Pilipino, na simula ngayon, ikaw sa iyong mga tula sa *Isang Dipang Langit*, ang mananatiling mapagtutol na pagasang magbubukas ng mga pinto sa bartolina ng ating panahon—ikaw ang katurayan na wala pang nalilikhang paghamak at pagaalipustang makakikitil sa makataong pagnanasa ng Makata, saan man siya naroroon at sa alin mang panahon, na hanapin niya at ipagbunyi magpakailan man ang Katotohanan.²⁶

Kasama niyang nagkamit ng Republic Cultural Heritage Award noon si Jose Garcia Villa, at ayon sa inampalan:

Villa's poetry is the purest poetry but seldom achieves greatness. Hernandez's poetry is impure poetry but greatness is its ambience.

Sa aming panunuri sa *Isang Dipang Langit*, sinabi namin:

Luwalhati lagi na ng alinmang bayang nagbabalikwas sa kanyang kinagisnang pagkakapahamak at pagkakabusabos na siya'y silangan ng mga makatang makatotohanan at mapaghi-

²⁶ Ika-18 ng Agosto 1962, sa Selecta Restaurant, Avenida Recto. Kami ang naging punong-abala sa salusalong iyon upang parangalan si Ka Amado at sa mungkahi nina Adrian Cristobal, Ignacio Lacsina, Virginia Moreno, P. B. Ponciano Pineda, Jose Villa Panganiban, at Alejandro G. Abadilla. Kami rin ang gumawa ng parangal-resolusyon.

magsik. Sila ang lumilikha ng panahong makasaysayan. Sa kanilang nagbabagang diwang makabayan napapanday ang mga tulang sandata rin sa pag-aadhika ng marangal na pagsasarili, makatarungang kaunlaran, at mabiyayang kinabukasan para sa salinlahing susunod.²⁷

Sinabi ni Dr. Bienvenido Lumbera na si Ka Amado

...is at his best when he subordinates the enunciation of political sentiments to the expression of personal anguish over specific events in his life, like his imprisonment in Muntinlupa for rebellion....²⁸

At maaari nating idagdag, mabisa at ganap ang panulaang pampulitika at pampersonal ni Ka Amado sapagkat hindi makasarili at pansarili ang kanyang naging karanasan na dapat ituring na siya ring karanasang unti-unti na ring dinaranas ng higit na nakararami nating mga kaisampalad na kababayan.

Iniukol ni Ka Amado ang kanyang panahon sa labas ng bartolina sa mga gawaing pambarikada. Ang barikada ay hindi dapat na ipagkamaling siya nang rebolusyon, tulad din ng sinabi ng Mataas na Hukuman na ang "CLO was only a preparatory organization prior to revolution itself." Kung ang bartolina ay pagkakataon upang mag-aral at maghanda para sa araw ng pag-laya't isang "masayang bukas", ang barikada ay isang antas ng pakikibaka sa pamamagitan ng mataas na antas ng pag-aaral sa pamamagitan ng gawa upang magkaroon ng karanasan sa pakikilaban. Sa kahulugan ng barikada, si Ka Amado ay minsan pang nag-teach-in sa pamamagitan ng kanyang kolum, "Tao at Panahon" sa *Aliwan* at "Sarisari" sa *Taliba*; ng kanyang nobelang *Mga Ibong Mandaragit* sa lingguhang *Liwayway* at *Luha ng Buwaya* sa *Taliba*; at sa pamamagitan din ng kanyang pagdalo sa Afro-Asian Writers conference sa Indonesia at sa Peking,

²⁷ Andres Cristobal Cruz, "Sandaigdigang Tula sa Sandipang Langit," *Manila Chronicle*, October 30, 1962. Ito ang kauna-unahang panunuring-aklat sa Pilipino na inilathala ng pahayagan sa Ingles na *Manila Chronicle*.

²⁸ Bienvenido Lumbera, "Rehabilitation and New Beginnings, Tagalog Literature since the Second World War," in *The Brown Heritage*, edited by Antonio G. Manuud (Quezon City: Ateneo de Manila University Press, 1967), p. 409.

at sa War Crimes Tribunal on American Crimes in Vietnam na pinamunuan ng nasirang Lord Bertrand Russell at iba pang progresibong intelektuwal ng daigdig. Ipinagtanggol niya sa Tribunal ang Pilipinas sa bintang ng kinatawan ng Hanoi na ang Pilipinas dahil sa PHILCAG ay kahanay ng mga "war criminal." Nagpanting ang taingang tumindig si Ka Amado at sinabing "ni isang bala ay hindi nagpaputok ang Filipino laban sa mga freedom fighter ng Vietnam." Naisip niya, pagkatapos ng pagtatanggol na "lagi nang ipinagkakapuri ko ang bayang Filipino, pero mahirap ipagdefensa ang isang gobiernong puppet."²⁹

Siya'y minsan pang kumandidato sa pagkakonsehal sa Tundo noong 1967, at siya'y tinangkilik at tinulungan ng mga Kabataang Makabayan sa Tundo na nagpahayag na si Ka Amado ay "subok sa kagitingan at sacripicio, at lalo pa sa Nacionalismong ipinaglaban ng mga Rizal at Bonifacio, at ipinagpatuloy ng mga Quezon, Recto, at Laurel."³⁰

Aniya sa kanyang kolum "Sarisari" tungkol sa kanyang kandidatura:

Buhat noon (Mayo 31, 1964 nang siya'y pawalang-sala ng Mataas na Hukuman), ngayon pa lamang ako haharap sa bayan upang humingi ng vindicacion sa injusticia ng isang malupit na regimen. Tunay nga, walang pasubali at pangkatapusan ang pagpapawalang-sala sa akin ng Corte Suprema. Ngunit lalong mataas at lalong dakila ang hatol ng bayan, at iyan ang kailangan at inaasahan kong tanggapin sa darating na eleccion. Kasihan nawa ako ng Maykapal.³¹

Ngunit siya'y nabigo sa kanyang hanap dahil wala siyang sapat na panahon sa pagkampanya na hindi rin nakuhang tus-tusan ng sariling naipon at bigay-tulong ng ilang kaibigan. Sa kanyang pagkakampanya, si Ka Amado ay hindi nangimi at nag-alala sa pagtalakay sa kanyang mga dinanas at sa mga inhustisya sa kapaligiran. Tayo'y nakasama niya minsan at

²⁹ "Pagtatanggol sa Filipinas," *Panata sa Kalayaan* ni Ka Amado, pinamatnugutan ni Andres Cristobal Cruz (Philippines: Sariling Limbag ni Ka Atang de la Rama Hernandez, 1970), p. 198, p. 199.

³⁰ Manipesto ng Kabataang Makabayan sa pagtangkilik kay Ka Amado.

³¹ "Sarisari," *Taliba* (Setyembre, 1967).

pinansin natin sa kanya ang kanyang mahahabang caucus sa mga looban ng Tundo. Marami pang dapat marating, maka-usap, at makumbinse, subalit siyang-siya siya sa pakikipag-talakayan kahit na sa sasampung katao.

Sa kahulugan din ng barikada, siya'y namatnugot sa isang pahayagang itinalaga sa Pilipinismo, Demokrasya, at Hustisya Sosyal. Ito ang *Ang Masa*. Sa isang kalatas sa mga kapwa Pilipino upang ilunsad ang *Ang Masa*, nag-ulat siya ng kalagayan ng bansa. Aniya sa kalatas:

Balisa ang ating bayan sa malulubhang pangyayari at nakaliligalig na kalagayan. Ang mga pangako ng mga lider ay hindi natutupad; ang pag-asa ng bansa ay maputlang anino na lamang; ang kanyang pananalig ay matuling nanlulupaypay.³²

Nang pansamantalang matigil ang pahayagang *Ang Masa*, dahil sa diumano'y hindi pagkakaunawaan ng ibang kasama sa dapat na maging panuntunan ng pahayagan, si Ka Amado ay inanyayahang magturo sa Ateneo de Manila University, pagkatapos ay sa University of the Philippines.

Ilang panayam ang inihanda niya upang talakayin ang kasaysayan at katayuan ng literaturang Pilipino. Siya'y dumalo sa mga pagtitipon upang makipagtalakayan sa mga dating kasama, bagong kakilala, sa katandaan at gayundin sa mga kabataan at mga sumisibol na manunulat sa Pilipino.

Sa mga gawaing ito, kasama ang ilang buwang pagiging kasangguni sa Pambansang Aklatan sa aming pinairugan namang paanyaya, si Ka Amado ay umagaw ng panahon upang isaayos ang kanyang nobelang *Mga Ibong Mandaragit* at ang tulang pangkasaysayang *Bayang Malaya*. Ang kanyang sariling aklatan ay unti-unti na rin niyang inayos, lalung-lalo na ang kanyang mga sariling manuskrito at ibang mahahalagang papeles. Siya'y nagbigay din ng panayam sa "Urian", sa Linggo ng Wika, at bumigkas ng mga tula sa iba't ibang okasyon.

Ang kanyang pag-aaral at mga kaisipan tungkol sa literaturang Pilipino ay inilagay niya sa mga panayam niya.

³² "Kalatas sa Kapwa Pilipino," *Panata sa Kalayaan ni Ka Amado*, p. 202.

Dapat taglayin, aniya, ng mga mangangatha at artista sa wikang Pilipino ang (1) kamulatang panlipunan o "social consciousness" na katambal ang diwa ng nasyonalismo; (2) diwa ng pakikibaka at kaunlaran upang maging mabisang kawal ng panitikan; at (3) isang malakas na katipunan upang maka-panindigan, magkaroon ng boses sa pangangalaga sa kanilang kalayaan at karapatan.³³

Sa kanya, ang tunay na makata ay naiiba, may kakanyahan na namumukod tangi "at huwaran man kung hagkan na ng tagumpay, ay mananatiling maningning na brilyante sa tabi ng pamantingin." Ang tunay na makata, dugtong pa niya "ay may kadiyusan sa sarili, mayaman sa kulay higit sa bahaghari at may kayamanan ang imahinasyon nang higit sa mga nadarama ng kanyang limang pandamdang." Ang tula, ayon sa kanya, ay "hiyas-diwa ng pinaglangkap na karanasan (mula sa labas) at damdami't guniguni (mula sa katauhan) ng makata."³⁴

Ang pagsulat ng tula'y muli na naman niyang hinarap, at ang marahil ay huling tula niya ay ang "Ito ba ang Demokrasya?" Sa tulang ito'y mapapansin ang lalong hayag na pagbubunyag at pagsasakdal, lalong maigting at maalab ang kanyang pagbabanta, at nagpapahiwatig ng idiyolohiya ng rebolusyon. Aniya sa tulang ito:

Bayang dukha, anak pawis! Marami nang mga siglo,
nilinlang at dinambong ng masakim at ng tuso;
noong una ay ng prayle at Kastilang dito'y dayo,
nitong huli'y ng banyaga at ng mga politiko,
mga "dummy" ng dayuha'y para-parang Pilipino;
panahon nang magbalikwas, itaas ang iyong noo,
sabihin sa dayong linta't mga pating sa gobyerno:
"Itong Pilipinas ay sa Pilipino, at sa aming mga apo
inyo nang isauli, o dito'y maganap ang isang dilubyo!"

³³ "Ang Pilipino sa Panitikan." Panayam ni Ka Amado sa *Linggo ng Wika*, Agosto 19, 1968.

³⁴ Ilang Kuro sa Panulaan, inihanda para sa mga mag-aaral. Tingnan ang "Mga Babasahin sa Panitikang Tagalog, pinili at tinipon ni Ka Amado para sa mga mag-aaral sa Ateneo de Manila University, mimeographed edition, 1969.

Kayong nasa trono ng ating Republika,
 kayong nagtatamasa sa gitna ng paghihirap ng mga
 karaniwang tao,
 Presidente at Senador, Kongresista't Sekretaryo,
 Punong militar, asendero, smuggler, influence peddler
 at madlang hampas ng langit sa bayang walang pagasa.
 huwag lubusang malasing sa salawahang ligaya,
 huwag lubusang limutin na may gabi ang umaga;
 kahi't mangmang, dungo at nakaluhod ang bayan.
 pagpapaumanhin ay may katapusan.
 Hayo at basahin ang nakasulat sa pader
 na isinulat ng istorya at hindi ng teen-ager:
 "Ibagsak ang Demokrasya ng mga bantay-salakay!
 Ibangon ang tunay na Demokrasya ng bayan, at ng bayan
 lamang!"
 Diwa ni Balagtas at aral ni Rizal;
 Walang Demokrasya habang ang gobyerno'y lungga ng kawatan,
 walang Demokrasya nang hindi kakambal
 Ang Hustisya Sosyal!³⁵

Sa isang pag-aaral ni Dr. Epifanio San Juan, Jr., si Ka Amado ay tinaguriang "tagapagmana ng tradisyong nagbulaklak sa panulaang Tagalog ng Balagtas, Marcelo del Pilar, at Lope K. Santos." Ang buhay ni Ka Amado, ayon kay San Juan, Jr.:

... bears witness to the archetypal fate of the prophetic voice crying in the wilderness of political anarchy and civil dissolution.³⁶

Subalit ang tradisyong ito'y pinadalisay pa ni Ka Amado at hiniyasan ng pagpapakasakit — naging martir hindi lamang ng sariling pagtatalaga't panata sa kalayaan, kungdi ng pakikibaka't pag-asa sa isang demokratikong rebolusyong magwawasak ng mga muog ng naghaharing-uri, upang makapagtatag ng isang kaayusang makatarungan, makatotohanan, at maunlad.

Bukod sa sinasagisag ng bartolina at barikada sa karanasang pang-individuwal at karanasang pangsambayanan, ang bartolina at barikada'y mga elemento rin ng tinatawag na "monomyth theme" — ang peregrinasyon ng bayani sa paghahanap — kung бага sa "*Ibong Adarna*" — ng ikagagaling ng

³⁵ *Panata sa Kalayaan ni Ka Amado*, p. 122.

³⁶ Epifanio San Juan, Jr., "Social Consciousness and Revolt in Modern Philippine Poetry," *Mga Babasahin sa Panitikang Tagalog*.

maysakit na magulang. Ang temang ito'y siyang ginamit ni Patricia Melendrez sa pagsusuri niya sa nobelang *Mga Ibong Mandaragit* ni Ka Amando.³⁷

May tatlong bahagi ang temang ito: pagtitiwalag ng sarili (separation), pagpapakasakit (initiation), at pagbabalik (return). Sa *Ibong Adarna*, ang bunsong prinsipie ay nagtiwalag ng sarili upang hanapin ang ibong adarnang ang awit ay siyang magpapagaling sa magulang na may sakit. Upang huwag masilaw ng punong ang mga dahon ay animo'y brilyante at upang huwag makatulog dahil sa awit ng ibong adarnang may iba't ibang kulay, sinugat-sugatan ng prinsipie ang sarili, at siya'y nagtagumpay — nagbalik na dala ang ibong adarna.

Si Ka Amado at gayundin ang kanyang panulaan ay nagtatalagang nagtiwalag ng sarili sa bartolina, tiniis niya't pinaglabanan ang Ibong Adarnang nasa bartolinang ito — ang mga pagkakataong idinulot upang siya ay makalaya agad — ibinuhos ang sarili sa obhetibong pagsusuri sa loob ng bartolina sa kalagayan ng lipunan at ng kaisampalad na sambayanan, at naipagtagumpay niya sa pamamagitan ng pagpapadalisay ng kanyang panata sa kalayaan at ng kanyang pagkatao — ang kanyang layunin: "Layang sasalubong ako sa paglaya —".

At wika pa niya sa "Panata sa kalayaan":

Ang aking katawa'y oo nga't bilanggo,
nguni't ang isipan at tibok ng puso
ay di mangyayaring kulungin saglit man ng bakal o ginto....

At sa tulang "Bartolina":

Ibo't hanging malaya, irog kong nagdurusa,
ang laya ng diwa ko't puso'y di mapipigil,
katulad ng liwanag ng masayang umaga,
at gaya rin ng sigaw ng bayang naniningil.

Lagom

Si Ka Amado nga ang tagapamansag ng Ikaapat na Panahon ng Tulang Tagalog — ang Panahon ng Tulang Pilipino

³⁷Patricia M. Melendrez, "A Monomythic Reading of Amado V. Hernandez's *Mga Ibong Mandaragit*," *University College Journal*,² (First Semester, 1964-1965), pp. 39-47.

sa Bartolina at Barikada. Ang kanyang mga tula sa *Isang Dipang Langit* ay inihandog niyang “ambag sa ibinabalak kong Ikaapat na Panahon” sabi pa rin niya, at ayon sa kanya, ang Panahong ito ay “tawagin namang Panahon ng Kalayaan ng Tula o Panahon ng Panunuklas ng mga bagong hangganan ng Panulaan, o dili kaya’y Panahon ng Pagpapaunlad sa mga natuklasan na’t umiiral. . . .”³⁸

Ang Panahon ng Tulang Pilipino sa Bartolina at Barikada, tulad ng sinasagisag ng panulaan ni Ka Amado, ay pagpapalaya pa sa tulang Tagalog upang maging Pilipino, pagtuklas ng mga bagong hangganan at gayundin ng mga bagong tungkulin sa masa ng panulaan at ng makata, at pagpapaunlad din sa mga natuklasan na’t umiiral hindi lamang sa sining ng panulaan kungdi sa kalagayang bayan man. Sa panahong ito, ang mga makata’y nagsusuri, nagpapahayag, nakikibaka, at handa, huwag sanang mangyari, sa sinabi ni Ka Amado: “sa masamang araw bawa’t makabaya’y piitan ang wakas.” Sa panahon ding ito, ang tula ay di na ng sa Tagalog lamang, kungdi sa Pilipino, sa kahulugan nitong pangwika at pangmamamayan. Ito ang panahon ng makatang Pilipino na may makabayang realismo sa kanyang sining at buhay na sinasandata, sa salita ni Chairman Mao Tse Tung, sa ipagtatagumpay ng kaisampalad na proletaryo sa kanilang rebolusyon laban sa mga kaaway ng kalayaan, katarungan, kaunlaran, at pagkakapantay-pantay.

Nang hindi pa nila ganap na nauunawaan kung bakit, ang mga kabataang aktibista at rebolusyonaryo, gayundin ang mga burgis na intelektuwal ay dumarakila na kay Ka Amado. Si Ka Amado ang kumakatawan sa malaking bahagi ng kanyang pagkatao’t karanasan sa ating mga adhikain sa pagbabago. Sa kanya natin matatagpuan ang isang kapani-paniwala at mapapaniwalaang rebolusyonaryong makata, peryodista, guro at kaibigang nakibakang hindi natakot, pumasok sa bartolina, at pagkaraan ng matagal na paghihintay, pagtitiis, at pag-aaral ay namahayag at nakipamahayag; inako niya ang ating dapat na naging tungkulin noon at ngayon man; siya ang nagpuno at mag-

³⁸Amado V. Hernandez, “Ilang Sariling Palagay,” *Isang Dipang Langit* (Republika ng Pilipinas: Makabayan News-Feature, Inc., 1961), p. 10.

pupuno pa rin sa ating mga naging pagkukulang at sa ating magiging pagkukulang pa sa pangmaluwatang pakikibakang pangkultura. Siya nga sa kanyang pagkatao at pagpapakatao ang isa pang tunay at matapat na bayani ng ating kultura — ang “authentic culture hero — uncanonized” ayon kay Beatriz Romualdez Francia.³⁹

Hanggang sa mga huling oras ng kanyang buhay, si Ka Amado ay walang sawang nakikipag-usap sa mga kabataang aktibista at rebolusyonaryo. Noong ika-24 ng Marso 1970, siya’y sumakabilang-buhay sa piling ni Ka Atang at ni Rene, ang kanilang panganay at bunso.

“Pagod na ako, Irog” aniya kay Ka Atang, isang huling pati na may panghihinayang sapagkat totoong marami pang dapat na harapin.

Katangi-tangi ang libing ni Ka Amado — siya’y ibinurol sa City Hall, at pagkatapos ay sa Bulwagang Plaridel ng National Press Club, at bago ihatid, Sabado de Gloria, sa simbahan sa Gagalangin, doo’y inawit ang “Himno ni San Hosep” na siya ang nagtitik. Sa tatlong pinagburulan, ang iba’t ibang uri sa lipunan ng bayan ay nakiluksang lamay at nagparangal. At sa libingang katabi ng patnugot ng bilangguan sa panahon ng kanyang pagkakapiit ang mga tagapagmana ng “masayang bukas” ay umawit — ang awit ng proletaryo: Gising sa Pagkakagupiling. . .

Ang unang “Tanglaw ng Lahi” — ng Ateneo de Manila University ay iginawad kay Ka Amado at tinanggap ni Ka Atang, at siya, si Ka Amado ay tinawag na “tagapagwasak at tagapagbuo”. Ayon sa “Tanglaw ng Lahi”:

³⁹Beatriz Romualdez Francia, “Revolutionary in Spats,” *Sunday Times Magazine* (January 19, 1971), pp. 18-19.

Ayon kay BRF:

But under all that style was a real rage for those who must dissipate their lives hurdling the hassles of poverty. His was more than the dandy pose of the bourgeois liberal—a term which our young activists now brand the phoney. Mang Amado thus bridged the gap from camp to cool, wriggling out of the vagaries of time.

... ang panulat niya'y naging tagapagtala ng kabayanihan ng lahi. Iyan din ang tila daliring nagtitik sa pader ng ating kamalayan ng sumbat sa ating mga pagkukulang. Pagka't siya'y namuno, nagkatinig ang mga piping anak-pawis. Pagka't siya'y kumatha, napukaw ang mga nagwawalang-bahala. Pagka't siya nabuhay, bumulas ang kakanyahan ng bansa.

Masasabing ang pagbababang-luksa para kay Ka Amado ay dapat mangahulugan ng matapat na pagpapatuloy ng kanyang "panata sa kalayaan."

Habang inaawit sa kanyang libingan ang awit ng proletaryo, ang aming nagunita'y ang luksang paalam ni Ka Amado sa mga nasawi sa pakikibaka: kay Enrique Sta. Brigida.⁴⁰ at iba pang "sakripisyo sa altar ng demokrasya."

Maaari nilang patayin ang isang libong estudyante, lurayin ang isang libong mabangong bulaklak ng kabataan ng lahi, kitlin ang isang libong manggagawa at isang libong magbubukid. Subali't ang baya'y hindi nila mapipigil, bagkus lalong titibay ang pagkakaisa, magbubuhos ng lakas na gaya ng nangangalit na unos, ng kumukulong bulkan, ng nag-aalimpuyong sigwa.

Ang bayan ay hindi maaaring patayin ng mga taksil sa kanya, sapagka't ang baya'y walang maliw, sapagka't ang baya'y walang hanggan.

Enrique Sta. Brigida at ang anim mong kasama,
kalahating dosenang sakripisyo sa altar ng demokrasya,
mga pinagpalang biktima na minarder ng pulisya,
tinampalasan ng rehimeng pasista,
pinatay ng mga berdugo ng imperyalista,
dinurog ang inyong bungo ng truncheon at ng bala,
nguni't buhay ang inyong kaluluwa,
buhay ang inyong pag-asa at aming pag-asa,
tuloy ang inyong panata at aming panata,
Hindi kayo mamatay at di kayo malilimot,
sa puso ng sambayanan igagawa ng bantayog;
boses ninyo'y maririnig sa lahat ng dako't sulok,

⁴⁰ Si Sta. Brigida na aktibistang istudyante ng Lyceum of the Philippines ay nasawi sa isang demonstrasyon. "Paghahatid sa Immortalidad," talumpati ni Ka Amado, 10 Marso 1970, *Panata sa Kalayaan ni Ka Amado*, p. 193.

gumuhit na lintik, dumadagundong na kulog,
isang higanteng nagbabalikwas na paa'y Central
Luzon at ang ulo'y Sierra Madre,
nagsisigaw sa sinukob:

"Makibaka, huwag matakot!
sa inyo'y walang mawawala liban sa kadena ng pagkabusabos!
makibaka, huwag matakot,
hanggang sa ang bulok ng sosyedad ay bumagsak at madurog!"

Appendix: Sagot sa Isang Paratang

Lumilitaw na may dalawang bersiyon ang tulang "Panata sa Kalayaan" ni Ka Amado. Ang unang bersiyon ay nasa aklat na "Isang Dipang Langit" at ito'y tatawagin nating PSK-1. Ang ikalawang bersiyon ay nasa aklat "Panata sa Kalayaan ni Ka Amado" na aking pinamatnugutan, at ito'y tatawagin nating PSK-2.

Ang PSK-1 ay isinulat sa loob ng Bilangguan ng Hukbo, Camp Murphy, Oktubre ng 1951, at kasama rito ang saknong:

Nguni't hindi lihim sa kahi't na sino:
pag ang namumuno sa isang gobyerno
ang unang hangarin ay pananagano
sa kapangyarihan, kamanyang at gintong akibat ng trono,
ulong sa putikan pupulutin bawa't di yumukong ulo...
Ganyan ang istorya magmula kay Kristo
hanggang kina Burgos, Rizal, Bonifacio
at maging nito mang itinitimpalak na malaya tayo;
lumuhod sa puno't humalik ng kamay sa palalong dayo
ang di mababaling tuntuni't panuto
at pagkakasala sakaling matuto
ng pangangatwiran: Itong Pilipinas ay sa Pilipino!

(Sa *Isang Dipang Langit*, p. 171)

Walang tuligsa kay Marcos at hindi maaaring magkaroon. Subalit tuligsa ang saknong na ito sa sinumang namumuno sa isang gobyerno (demokratiko, komunismo, totalitarya, at iba pa) na ang unang hangarin ay "pananagano" sa (1) kapangyarihan, (2) kamanyang (3) at ginto—na akibat ng trono.

Sa PSK-1, ang unang taludtod: "*Bilango: piit ng malupit*" sa PSK-2 ay naging "*Ako'y ikinulong ng bansag sa lupit*"; ang taludtod sa PSK-1, "*na iisang dangkal sa amoy-libingang sementong malamig*" ay wala sa PSK-2. Sa PSK-1 ang mga taludtod "*sa gabing pusikit*" ay naging "*sa gabing tahimik*," at ang "*walang sumasagot, walang umiimik*" naging "*walang umiimik*" sa PSK-2.

Si Ka Amado ay pala-edit kahit na ng mga tula niyang nalathala na, at kung siya'y bibigkas ng isang tula niya, makaminsan ay binabawasan niya ng saknong o linya. Ang PSK-2 na siya kong ginamit sa aklat na aking pinamatnugutan ay duplikado—carbon copy. Hindi ko

alam kung ito'y kasama ng kanyang mga tulang binigkas sa Raha Sulayman Theatre isang araw ng paggunita sa pagbagsak ng Korehidor. Ito'y kasama ng ilang duplikado ng mga tulang galing kina Ka Atang na siyang nagbalita sa akin na ayon sa bilin ni Ka Amado, si Alfredo B. Saulo ang pinamamahala sa mga papeles at libro ni Ka Amado.

Ang duplikado ng PSK-2 na siya kong ipinadala sa imprenta ay may koreksiyon pa sa sulat ng kung kaninong kamay sa salitang "nagya" na mali at dapat na "nagdaya," ang salitang isinulat sa kamay sa ibabaw ng "nagya."

Si Henry Romero ang unang nakapansin na may "nawalang" saknong. Ito'y noong ilungsad ang Panata sa Kalayaan ni Ka Amado ng National Press Club, kaarawan ni Ka Amado, Setyembre 13 sa Plaridel Hall. Napansin ni Henry ang saknong, sapagkat ang tulang ito'y siya niyang binigkas, una, noong nakaburul si Ka Amado sa Plaridel Hall, at pangalawa, sa Philamlife sa tanghal na "Alay kay Ka Amado." Ang PSK-1 ang binibigkas niya, at siya niyang binigkas sa Plaridel Hall noong 13 ng Setyembre. Ang totoo, sa Alay Kay Ka Amado, dinagdagan pa ni Henry ng isang taludtod na bumanggit kay Dante (ng NPA) bagama't walang taludtod na gayon sa PSK-1, at kaya siguro idinagdag ni Henry ay baka binulungan siya ni Ka Amado nang mga sandaling iyon.¹

Hindi ko napag-ukulan ng puna o tanong si Henry noon sapagka't tiyak na tiyak ko sa aking sarili na kung ano ang ipinadala ko sa imprenta ay siyang lumabas; subalit naisulat ito ni G. Valencia sa *Collegian* (Oktubre 8, 1970) na ako'y gumawa ng paghahambing sa PSK-1 at PSK-2.

Maaaring gumawa ng ilang pansamantalang konklusiyon tungkol sa PSK-2. Ang duplikadong ginamit ko'y may orihinal, at malamang na ito'y ginamit niyang bersiyon sa pagbigkas. Ang PSK-2 ay may pagbabagong gawa ni Ka Amado talaga. Ang pagkakaiba ng unang taludtod sa dalawang bersiyon ay mahalaga. Ang PSK-1 ay nang nasa Bilangguan ng Hukbo pa si Ka Amado, at sa PSK-2, kaya ang taludtod ay naging "Ako'y ikinulong ng bansag sa lupit" ay dahil nakaraan na ang pangyayari, at hinatulan niya ang mga kapangyarihan noon na ang "bansag sa lupit" nito na lamang absuwelto na siya ng Supreme Court sa "bintang" na "rebellion."

Ang PSK-2, sapagkat siyang nasa akin ang aking ginamit, ngunit tiyak na ang PSK-1 ang aking gagamitin kung wala akong duplikado ng

¹ Nang itanghal sa U.P. ang dula ni Ka Amado na "Muntinglupa" direksiyon ni Behn Cervantes, ang mga tauhan ni Ka Amado ay pinagamit ng mga pagmumura katulad ng "putang 'na" na wala sa dula ni Ka Amado.

PSK-2. Hindi ko napansin agad ang kaibahan ng dalawang bersiyon o ang "nawalang" saknong.

Tungkol sa bintang kung gayon na "pagpipilay" ng tula ni Ka Amado, kung "pagpipilay" ngang matatawag maraming paraan ang nasa patnugot. Unang-una sana'y hindi na ginamit ang tulang "Ito ba ang Demokrasya?" o inalis ang saknong dito na ganito:

Kayong nasa trono ng ating Republika,
kayong nagtatamasa sa gitna ng paghihirap ng mga karaniwang
tao,
Presidente at Senador, Kongresista't Sekretaryo,
Punong-Militar, asendero, smuggler, influence-peddler,
at madlang hampas ng langit sa bayang walang pagasa...

At maaaring magka-dahilan sa hindi paggamit ng tulang ito. Sa mula't mula pa'y alam kong ang pagpapalimbag ng aklat ay sa pagbigaylakas loob ni Senator Gil Puyat. At ito naman talaga ang totoo—si Senador Puyat ang tumulong upang ang pinuhunan ni Ka Atang ay mabawi man lamang.

Ang tulang "Ito ba ang Demokrasya?" ay hindi pa nalalathala sa aking palagay at ito'y kasama ng ilang orihinal at duplikado ni Ka Amado na ibinigay niya sa akin dahil alam niyang ako'y pala-ipon ng mga akda niya, at dahil sa ako'y naghahanda noon ng isang panayam tungkol sa kanyang pagka-aktibista't rebolusyonaryo sa literatura ng protesta. Ang orihinal na nasa akin ay may lagda pa niya. Napasama pa sa mga ibinigay niya sa akin ang dalawang tula² na kay Rio Alma (Virgilio Almario) pala kaya pala nasabi ko sa sarili na ibang-iba ito kaya't nagtanong-tanong ako kay Lamberto Antonio, kung hindi, muntik nang ipaangkin kay Ka Amado ang hindi sa kanya.

Sa "nawalang" saknong at sa saknong na sinipi sa "Ito ba ang Demokrasya?" higit na may dahilan upang kung iibigin ay "pumilay" sa tula ng may tula, sapagkat sa saknong na ito'y tinitiyak ni Ka Amado ang ilan sa mga "kapangyarihan" na ang unang hangarin ay pananagano sa kapangyarihan.... Subalit nang walang pasubali ni pag-aalala sa kung anumang iisipin ng maaaring tinutukoy ni Ka Amado, ang tula'y aking isinama. Palagay ko nama'y husto na ang bait at isip ng marami sa mga kaibigan ni Ka Amado sa Kongreso maging Senador man o Kongresista upang sa pamamagitan ng pagpipili ng isang patnugot ay mabasa naman nila at manamnam nila ang paninindigan at paniniwala ng isang dakilang Pilipinong kanila namang hinahangaan at pinagpipitaganan.

² Ang dalawang tula ay "Sa Sinapupunan ng Dilini" at "Trahedya sa Linang." Sa kung paano at bakit kinopya ni Ka Amado ay di ko alam. ACC

Mapipilayan din sana ang aklat na aking pinamatnugutan kung hindi ko na isinama ang mga liham mula sa Red China ni Ka Amado at ang pagtatanggol niya sa Pilipinas sa War Crimes Tribunal, at dito sa huli'y kung inalis ang isinulat ni Ka Amado: "Lagi nang ipagkakapuri ko ang bayang Filipino, pero mahirap ipagdefensa ang isang gobiernong puppet."

Sining din ang pamamatungot ng isang aklat, at sa isang manunulat na katulad ni Ka Amado, ang pamimili ng mga akda niyang isasama sa isang aklat ay gawaing maselan at nangangailangan ng pag-uunawa sa mga akda, sa kanyang paninindigan, at ng pananalig na rin sa kanyang prinsipyo at kaisipan, at sapagkat ang "Panata sa Kalayaan ni Ka Amado" ay pinamatnugutan nang siya'y sumakabilang-buhay na, higit na naging malaki ang kapananagutan ko. Kung ano ang aking pagkakakilala at pagpapahalaga sa kapananagutang iyon ay nariyan na rin sa aklat, mula sa desenyong ng harap at likod ng kubyerta, at lalong-lalo na, sa mga akdang pinili't isinama.

Makasaysayan ang pagkakabanggit ni Ernesto M. Valencia³ sa isang "nawalang" saknong at sa "pagpipilay" diumano sa tulang "Panata sa Kalayaan" ni Ka Amado. Hindi dapat na ipagwalang bahala ang sinabi niyang dapat akong magpaliwanag "dahil mabilis na kumakalat ang balitang ito" na nawawala ang mga saknong na tumutuli sa kay Marcos."

Sa aklat, sa aking "mula sa patnugot" binanggit ko na ang isang "kabalintunaan" sa buhay at panitikan ni Ka Amado.

Ang tungkol sa "nawawalang saknong," ang pagkakaroon ng dalawang bersiyon ng tulang "Panata sa Kalayaan", ang kanyang "Ito ba ang Demokrasya," ay dagdag pa marahil sa "kabalintunaan" na ito.

Ang Katotohanan ng kabalintunaanang ito ay na Kay Ka Amado, at, sa aking palagay, sa isang anyo, ito'y nasa aklat na "Panata sa Kalayaan ni Ka Amado."

³ Praxis kolom sa *Philippine Collegian*, ng U.P. 30 Setyembre 1970.